

BOSHLANG‘ICH SINFI O‘QUVCHILARI BILAN O‘QUV LUG‘ATLARI USTIDA ISHLASH

*Omonboeva Nursaule Erkin qizi,
Navoiy davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi*

Annotatsiya: maqolada ta‘lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda nutqiy kompetentsiyani rivojlantirish uchun izohli o‘quv lug‘atlaridan foydalanish, o‘quv lug‘atchiligi, mavjud muammolar, shuningdek, lug‘atlar bilan ishlashda qardosh va qardosh bo‘lmagan tillar o‘rtasidagi yondashuvlar o‘rtasidagi tafovut ham bog‘liqliklar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: nutqiy kompetentsiya, lug‘atchilik, o‘quv lug‘atlari, izohli lug‘at, ta‘lim qozoq tilida olib boriladigan maktablar, o‘zga tilli guruhlar, qardosh va qardosh bo‘lmagan tillar

РАБОТА НАД УЧЕБНЫМИ СЛОВАРЯМИ С УЧАЩИМИСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

*Омонбаева Нурсауле Эркин кызы,
преподаватель Навоийского государственного педагогического
института*

АННОТАЦИЯ: в статье также обсуждается использование толковых учебных словарей для развития речевой компетенции в школах, где обучение осуществляется на других языках, учебная лексикография, существующие проблемы, а также несоответствие подходов между родственными и неродственными языками при работе со словарями.

Ключевые слова: речевая компетенция, лексикография, учебные словари, толковый словарь, школы, где обучение ведется на казахском языке, группы иностранных языков, родственные и неродственные языки

WORKING ON EDUCATIONAL DICTIONARIES WITH PRIMARY SCHOOL STUDENTS

*Omonbaeva Nursaule Erkin kyzy,
teacher of the Navoi State Pedagogical Institute*

ABSTRACT: the article also discusses the use of explanatory educational dictionaries for the development of speech competence in schools where teaching is carried out in other languages, educational lexicography, existing problems, as well as the discrepancy between approaches between related and unrelated languages when working with dictionaries.

Keywords: speech competence, lexicography, educational dictionaries, explanatory dictionary, schools where education is conducted in the Kazakh language, groups of foreign languages, related and unrelated languages

Kirish. Ta‘lim tizimida olib borilayotgan islohotlar pirovard natijada o‘quvchini hayotga tayyorlashni nazarda tutadi. Ti‘limning asosi, poydevori, albatta, boshlang‘ich ta‘limga bog‘liq. Mamlakatimizda etti tilda ta‘lim beriladi, biroq barcha ta‘lim muassasalarida davlat tilini o‘qitishga alohida e‘tibor beriladi. Ta‘lim qozoq tilida olib boriladigan maktablar son jihatda ko‘pchilikni tashkil qiladi. Qardosh tillarni o‘qitish bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlar sonini oshirish, ayniqsa, tillarni qiyoslab o‘qitish masalasi, turkiy so‘zlarning izohini o‘rgatish bugungi globallashuv sharoitida

dolzarb bo'lib turibdi.

Bugungi kunda ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tili o'qitish masalasi kengroq o'rganilgan. Bu borada professor X.Muhiddinovaning ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan muassasalarda o'zbek tili o'qitishga doir dastur va darsliklar mazmunidagi uzluksizlik masalasiga asosiy e'tiborini qaratiladi[2]. H.Mirzohidova o'zbek maktablarida fonetika o'qitishni qirg'iz tiliga qiyoslab, qardosh tillarga taqqoslab tushuntirishning qulayliklari haqida fikr yuritadi[3]. Biroq leksika sohasini o'qitish, xususan, o'quv lug'atlari masalasi e'tibordan chetda qolib kelmoqda.

Til lug'atlarda aks etadi. O'zbek leksikografiyasi keyingi yillarda sezilarli darajada rivojlanib bormoqda, biroq o'quv lug'atlari sohasida tadqiqotlar etarli emas. Til ta'limining yadrosini tashkil qiladigan mazkur vosita maxsus ilmiy va metodik izlanishlarga katta ehtiyoj sezadi. O'quv lug'atlari hozirgi sharoitda qachon zaruratga aylanadi, qachonki, ta'lim mazmuni ehtiyoj sezsa, o'quv topshiriqlari tuzishda tizimli ravishda mavzular lug'atlar bilan bog'lab borilsa. Til lug'atlar asosida o'rgatilishi kerak. O'quv lug'atlari yaratishda ona tili ta'limi oldiga bugungi davr qo'yayotgan vazifalarni ham hisobga olish lozim. Maktab o'qituvchilari uchun ona tili darslarida o'quv lug'atlarda foydalanish metodikasi ishlab chiqilishi kerak. Amaldagi «ona tili» darsliklari asosan, izohli lug'atlardan foydalanishga diqqat qaratgan, aslida imlo, talaffuz, so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini o'rgatishga xizmat qiladigan lug'atlar bilan baravar ishlash ham o'tish kerak[1].

Darsliklarda ajratib olingan, o'quvchiga taqdim qilingan lug'at so'zlaridan ham tashqariga chiqish kerak. Qolaversa, frazeologik, paremineologik lug'atlardan ham uzluksiz foydalanishni yo'lga qo'yish kerak. O'quv topshiriqlari shunday takomillashtirilishi kerakki, natijada o'quvchi turli lug'atlar orqali so'zni to'g'ri yozishni, talaffuz qilishni, ma'nosini anglashni, o'rniga boshqa so'zni qo'llashni o'rganishi kerak.

Lug'at – har qanday mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy, iqtisoiy rivojlanishining ramziy timsoli. Lug'at faqat tilni o'rganish emas, xalq madaniyati, turmush tarzi va boshqa jihati xususida ham ma'lumot berish uchun xizmat qiladi.

Manbalarda lug'atning jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ijtimoiy, siyosiy, madaniy ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi asosiy vazifasi ajratiladi:

- ona tilini va boshqa tilni o'rgatish;
- ona tilini tasvirlash va me'yorlashtirish;
- tillar va madaniyatlararo munosabatni ta'minlash;
- til leksikasini ilmiy tekshirish va talqin qilish[4].

Tilshunoslik tizimida leksikografiyaning o'quv lug'atchiligi tarmog'i paydo bo'lgandan buyon, mutaxassislarni o'quv lug'ati qanday lug'at, uni yaratishda qanday mezon ustuvorlik qiladi, asosiy vazifalari nimadan iborat, umumiy lug'atdan nimasi bilan farqlanadi, boshqa tipdagi lug'atdan ustunligi nimada degan savol qiziqtirib kelgan. Jahon tilshunosligida XX asr boshidayoq bu savollarga davr talabidan kelib chiqqan holda muayyan javob berildi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatda o'quv leksikografiyasi o'z taraqqiyotining bir necha bosqichini ortda qoldirib, bugungi kunda zamonaviy tipdagi yangi avlod antroposentrik o'quv lug'atining yangi-yangi janrini yaratish nazariyasi va amaliyoti bilan shug'ullanmoqda[1].

Ma'lumki, har qanday lug'atda nimanidir o'rgatish maqsadi yotadi. Ammo bevosita maktab uchun yaratilgan lug'atgina o'quv lug'ati toifasiga kiritiladi va u maxsus mezonlar asosida tuziladi.

Shu bilan birga tilshunoslikda o'quv lug'atchiligi leksikografiyaning alohida tarmog'i ekani bilan bog'liq munozarali fikr ham uchraydi. Ayrim tadqiqotchilar

o'quv lug'atiga leksikografiyaning alohida janri emas, shunchaki o'quv jarayoniga chuqurroq kirib borgan ko'rinishi deb qaraydi.

E.Yu.Balalaeva ham o'quv lug'atini ajratish masalasida tadqiqotchilar orasida qat'iy to'xtam yo'qligi, jumladan, B.Bim-badning o'quv lug'atining ta'limiy, ma'lumot berish va tizimlashtirish, shuningdek, boshqa barcha lug'atga xos bo'lgan axborot berish va me'yorlashtirish vazifasini bajarishi, M.Laptevaning terminologik o'quv izohli lug'atning axborot berish, tizimlashtirish va mustaqil bilim berish kabi etakchi vazifani bajarishiga doir fikrini keltirib o'tadi. Olima mazkur tadqiqotchilarning fikrini inkor etar ekan, M.Kovyazina, T.Petrashov, V.Tabanakova kabi bu borada P.N.Denisov fikriga qo'shilishini va o'quv lug'atining to'rta – ta'limiy, tizimlashtirish, ma'lumot berish, me'yorlashtirish vazifalarini bajaruvchi minimal leksik tizim ekanligini ta'kidlaydi.

O'quv lug'atini pedagogik aspektda o'rgangan T.V.Jerebilo[6] o'quv lug'atini bir qator o'ziga xos xususiyatiga qaramay, darslik, qo'llanma va turli didaktik materialdagi ma'lumotni shunchaki leksikografik shaklga keltirish, jamlash va saqlash vazifasini bajaradigan vosita deb hisoblaydi. Uningcha, har qanday lug'at ta'lim berish va inson shaxsini rivojlantirish vositasi sifatida o'quv, ta'limiy, tarbiyaviy, intellektual rivojlantirish bilan bog'liq asosiy vazifani bajaradi. O'quv lug'ati ushbu universal funktsiya bilan bir qatorda ma'lumot berish, axborot uzatish, tizimlashtirish, me'yorlashtirish, motivlash kabi maxsus funktsiyalarni ham bajaradi xolos[6].

Umuman olganda, T.V.Jerebilo o'quv lug'atini didaktik tizimning shunchaki bir qismi sifatida qaraydi va uning vazifasida ta'lim jarayoniga xoslanish biroz chuqurlashgan deb hisoblaydi. Ayrim tadqiqotchilar T.V.Jerebiloning qarashiga qarshi chiqadi va bu fikr har doim ham to'g'ri kelavermasligi, masalan, o'quv terminologik lug'at tarbiyaviy vazifa bajarasligiga e'tiborni qaratadi.

V.V.Dubichinskiy o'quv lug'atining eng muhim xususiyati metodik talabga asosan til o'rganishga qaratilgan vosita ekanligi, aslida, o'quv lug'ati nafaqat leksikografik, balki didaktik nashrligini, ona tili ta'limi ham, xorijiy tilni o'qitish metodikasi ham unga ehtiyoj sezishini ta'kidlaydi. U mutaxassislarning o'quv lug'atchiligi sohasini ajratish yoki ajratmaslikka doir ikkilanishiga quyidagi fikri bilan nuqta qo'yadi: o'quv lug'atiga bunday yondashuv, o'z o'zidan, uning antroposentrik lug'at ekani, insonni har tomonlama qamrab oluvchi vosita ekanini ko'rsatadi.

V.V.Morkovkin «lingvosentrik lug'at – bu til uchun va til haqida bo'lgan lug'at. Uning asosiy vazifasi – mavjud til faktini yozish, tavsiflash va baholash. Antroposentrik lug'at – inson uchun yaratilgan lug'atdir. Uning asosiy vazifasi – insonga yordam berish, birinchidan, inson ongida tilning manzarasini shakllantirish, ikkinchidan, uni ushbu tildan samarali foydalanishga o'rgatish»[7] degan edi.

O'quv lug'atlarining quyidagi vazifalari mavjud:

1. Ta'lim berish. O'quv lug'ati ta'lim oluvchining DTS, malaka talabi, fan dasturi va darslikka oid bilimni mustaqil o'zlashtirishida yordamchi o'quv vositasi bo'lib xizmat qiladi.

2. Ma'lumot berish. O'quv lug'ati boshqa lug'atdan farqlanib, o'quvchiga muayyan tushuncha haqida umumiy ma'lumot berish bilan birga muayyan fan mazmuniga aloqador maxsus tushuncha, axborot berish uchun ham xizmat qiladi.

3. Me'yorlashtirish. Lug'atning aksariyati adabiy til me'yorini belgilash vazifasini bajaradi. O'quv lug'ati Foydalanuvchining uzluksiz ta'limning qaysi bo'g'inida ta'lim olayotganidan kelib chiqib, tilning imlo, talaffuz bilan bog'liq me'yorini soddadan murakkabga qarab darajali tarzda qamrab oladi. Masalan, boshlang'ich sinf uchun yaratilgan lug'at bolaning nutq jarayonida tilning orfoepik, orfografik,

leksik, morfologik, sintaktik me'yoriga amal qilish kompetensiyalarini shakllantirib borishga xizmat qiladi.

Shuni ham alohida qayd etib o'tish kerakki, me'yoriy lug'at adabiy til me'yorini belgilashga intilar ekan, me'yorni abadiylashtirmaydi. Lug'atning yuzaga kelishi, adabiy til me'yorini qat'iy, barqaror holga keltirish bilan birga, unda uzil-kesil hal etilmagan masalani aniqlash va bartaraf qila borish uchun ham yordam beradi.

Tadqiqotimizga aloqador bo'lgani bois o'quv lug'aatlarining ta'lim berish vazifasiga to'xtalamiz. Ta'lim qozoq tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tili o'qitish rus sinflariga o'zbek tili o'qitishda farq qiladi. Chunki qardosh tillarga qaraganda roman-german turkumiga kiruvchi boshqa oilaga mansub tilning fonetikasi, leksikasi, grammatikasi begona bo'lib har bir mavzu alohida yondashuvni talab etadi.

Ta'lim qozoq tilida olib boriladigan maktablarda esa o'zbek tili o'qitish biroz osonroq kechadi. So'zlar, lug'at tarkibi bir-biridan fonetik, ba'zan leksik, morfologik jihatdan farq qiladi. Bu o'rinda izohli lug'atlardan foydalanish dars samaradorligini oshiradi. Muammo shundaki, maktablarda o'zbek tilining izohli lug'atlari etarli darajada mavjud emas.

Umuman, boshlang'ich ta'limda izohli lug'atlarning zamonaviy shakllarini yaratish davr talabidir. O'quv izohli lug'atlarning qardosh va qrdosh bo'lmagan tillar bilan qiyoslangan shakllari, rasmlı, illyustrasiyali o'quv izohli lug'atlar bugungi o'zbek tili ta'limi uchun juda muhim. Kichik yoshdagi o'quvchilar uchun bo'lgani sababli multimediyali, o'yin topshiriqli izohli lug'atlar, elektron o'quv lug'atlar, mobil ilova shaklidagi o'quv lug'atlar yaratish hamda ulardan foydalanish metodikasini ishlab chiqish shu yo'nalishdagi tadqiqotlarning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бахриддинова Б. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Самарқанд, 2020. – Б. 53.

2. Мухиддинова Х. Таълим босқичларида ўзбек тили ўқитилиши узлуксизлигини таъминлашнинг илмий-методик асосларини такомиллаштириш пед. фан. ном-ди дисс. ТДПИ –Тошкент, 2011. -270 б.

3. Мирзоҳидова Ҳ. Ўзбек мактабларида фонетикани қирғиз тилига қиёслаб ўрганиш: пед. фан. ном-ди дисс. ТДПИ –Тошкент, 1998. -143 б.

4. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Ҳ., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006. – 391 б. Б.125.

5. Жеребило Т.В. Информационные модели в учебной лексикографии: теория, система, технология. Грозный: Изд-во ЧГПИ, 1997. - 37 с.

6. Жеребило Т.В. Учебный словарь по стилистике русского языка и культуре речи: Проблемы описания понятийно-терминологического аппарата и общеупотребительной лексики в учебных целях. Грозный: Изд-во ЧИГПИ, 1993. - 326 с.

7. Морковкин В.В. Антропоцентрический versus лингвоцентрический подход к лексикографированию // Национальная специфика языка и её отражение в нормативном словаре. – М., 1988а. С. 132–133.